

Василівська ротонди у Володимирі і пізніші церкви в Любомлі, Холмі, Грубешові. З території Західної Волині цегла-брущатка поширилась на інші руські землі: Галицьку, Київську та Переяславську. Як визначили І. Могитич та Р. Могитич специфічною рисою волинського зодчества було поширення в цей період так званої вендинської техніки кладки стін з брущатої цегли, суть якої полягала у переважанні цеглин, що уклалися «ложком» над укладеними «тичком» в одному ряду [8, с. 64-67].

По суті відсутність точних аналогів даних ротонд у вітчизняній архітектурі є найяскравішим свідченням їх місцевого характеру. Отже, можна з певністю твердити, що на рубежі XII–XIII ст. тут остаточно сформувалась зі специфічними рисами самобутня школа зодчества, роль якої в історії архітектури Русі явно недооцінювалась аж до останнього часу.

Таким чином, за допомогою археологічних джерел прослідкували як змінилась уява про культурне життя населення Волині, виділили його специфічні риси. Виникнення і поширення певних рис та властивостей духовної культури та мистецтва Волині сформувалось під впливом багатьох складових, адже на культурно-мистецькі процеси зазвичай впливають: економіка, суспільно-громадські та політичні відносини, ідеологія, міжнародні зв'язки, побутові реалії, етнокультурні процеси тощо. Співвідношення регіональних художніх процесів із процесами, що відбувалися в Європі в X–XIV ст., дають можливість виявити власну, регіональну специфіку культури Волині давньоруського часу і визначити її зв'язки з політичною, соціальною та етнічною сферами життя. У зв'язку з цим у культурі волинян було чимало запозичень, які, однак, не засвідчують вторинності, а органічно влітаються в місцеву культуру. Як бачимо, своєрідні риси проявляються в ювелірних прикрасах, поховальних пам'ятках і пам'ятках архітектури.

Джерела та література

1. Батюшков П. М. Волинь. Историчні долі південно-західного краю / П. М. Батюшков; пер. з рос. М. А. Миколаєнка. – Дніпропетровськ : Січ, 2004. – 424 с.
2. Каргер М. К. Вновь открытые памятники зодчества XII–XIII вв. во Владимире-Волыньском / М. К. Каргер // Ученые записки ЛГУ. – Л., 1958. – Вып. 29. – № 252. – С. 3-33.
3. Корзухина Г. Ф. Русские клады IX–XIII вв. / Г. Ф. Корзухина. – Москва–Ленинград : Издательство Академии Наук СССР, 1954. – 226 с.
4. Кухаренко Ю. В. Средневековые памятники Полесья / Ю. В. Кухаренко // Археология ССР: свод археологических источников. – М., 1961. – Вып. Е 1-57. – 39 с.
5. Кучинко М. М. Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби / М. М. Кучинко, Г. В. Охріменко, В. М. Савицький. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2008. – 328 с.
6. Мельник Е. Н. Раскопки в земле лучан, произведенные в 1897 и 1898 гг. / Е. Н. Мельник // Труды XI Археол. съезда. – М., 1901. – С. 479-513.
7. Михайлова Р. Д. Художня культура Галицько-Волинської Русі / Р. Д. Михайлова. – К. : Видавн. дім "Слово", 2007. – 496 с.
8. Могитич І. Р. Особливості техніки мурування і архітектурних форм галицько-волинського зодчества X–XIV ст. / І. Р. Могитич, Р. І. Могитич // Археологія. – 1990. – № 4. – С. 64-67.
9. Моця А. П. Погребальніе памятники южнорусских земель IX–XIII вв. / А. П. Моця. – Киев : «Наукова думка», 1990. – 156 с.
10. Нариси культури давньої Волині / за заг. ред. Г. В. Охріменка. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2006. – 600 с.
11. Охріменко Г. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині / Г. Охріменко [та ін.]. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2007. – 740 с.
12. Панишко С. Економічні чинники у процесі формування території Волинської землі / С. Панишко // Літопис Волині. Ч. 2 – Луцьк : Ред.-вид. відділ «Вежа» Волинського держ. ун-ту ім. Л. Українки, 2003. – С. 30-39.
13. Прищепя Б. А. Историчне краєзнавство Волині: Навчальний посібник / Б. А. Прищепя, О. П. Прищепя. – Рівне : ПП ДМ, 2008. – 352 с.
14. Русанова И. П. Территория древлян по археологическим данным / И. П. Русанова // Советская археология. – 1960. – № 1. – С. 63-69.
15. Руссов С. Волинские записки сочиненные Степаном Руссовым в Житомире / С. Руссов. – Санкт-Петербург, 1809. – 196 с.
16. Терський С. Історія Луцька. Т. 1. Лучеськ X–XV ст. : монографія / С. Терський. – Л. : Вид-во Нац. ун-ту "Львівська політехніка", 2007. – 252 с.

УДК 903.21(477.81)

В. Баланович

СВИНЦЕВІ ПЛОМБИ ДОРОГОЧИНСЬКОГО ТИПУ З ПЕРЕСОПНИЦІ

В статті розглядаються свинцеві печатки дорогочинського типу знайдені на території села Пересопниця. Основною метою статті є введення сфрагістичних зразків малого розміру до наукового обігу, тим самим надати інформацію про ще один важливий центр знахідок plomb дорогочинського типу не лише науковцям, а й широкому колу зацікавлених.

Ключові слова: свинцева печатка, торгова плomba дорогочинського типу, Давньоруська сфрагістика.

The article deals with lead seal dorohochyn tipe found in the village Peresopnytsya. The main goal of the paper is the introduction of small samples in the scientific use, thus provide information about another important center finds dorohochyn type seals not only scientists, but also a wide range of stakeholders.

Keywords: lead seal, seals from Drohychin, Ancient sphragistics.

Невеличке село Пересопниця, що розташувалося на березі річки Стубли вже давно потрапило до сфери зацікавлень істориків, археологів, культурологів, філософів та й просто людей, які цікавляться історією та культурою рідного краю. Це й не дивно - такої історичної насиченості можуть позаздрити багато міст.

Існування потужного ремісничого, торгового, соціально-політичного центру на теренах Пересопниці в давньоруські часи вже давно доведено археологами та знаходить підтвердження в літописах. Разом з тим ще багато білих плям маємо в історії колишньої столиці удільного князівства.

Наявність уділу із столицею у Пересопниці передбачає наявність князівської адміністрації, яка регулювала всі сфери життя тогочасного суспільства від імені князя і за його розпорядженням. Фактично про існування такої адміністрації ми ні чого не знаємо. Власне як і те, яким чином саме тут здійснювався контроль в сфері торгівлі та митного збору. Адже саме від безперерійного надходження в казну податків і зборів визначалися матеріальне благополуччя князя та його військово-політична міць.

Цікавими знахідками є свинцеві пломби і печатки. Вони трапляються різних розмірів і форм із різноманітними відтиснутими зображеннями. Завдяки відносно добрій подекуди ідеальній збереженості сфрагістичного матеріалу зробило можливим дослідження багатьох сфер життя давньоруського суспільства.

В Пересопниці окрім актових печаток великих розмірів часто знаходять малі сфрагістичні одиниці, невеликі круглі чи квадратні шматочки із свинцю із відтиснутими знаками – так звані пломби дорогочинського типу.

Перші випадкові знахідки plomb малих розмірів були зафіксовані у XIX ст. на території колишнього літописного давньоруського міста Дорогочин (тепер Дрогичин, Польща. Тому в літературі частіше зустрічається назва "Дрогичинські пломби"). З того часу серед археологів та істориків точаться суперечки для чого використовувалися ці маленькі свинцеві пластинки із різноманітними знаками на них, та яка різниця свинцевих plomb малих розмірів та великих свинцевих печаток.

Чеський археолог К.В. Зап побачивши у них подібність з польськими і чеськими гербами, відніс їх до митних клейм. К. П. Тишкевич відносив їх до релігійних талісманів, які були присвячені язичницьким божествам. Із закордону приходили відомості про існування схожих plomb ще в римський час. А.А. Котлярєвський ознайомився із роботою Тишкевича назвав їх знаками власності чи фабричними марками, що підтримали пізніше П.С. Єфименко і Е.Т. Соловійов. [4; с. 212]

Після проведених розкопок на дитинці Дорогочина у 1886 року і збільшення кількості печаток до декількох тисяч, дискусії відновилися. Н. П. Авенариус, який проводив розкопки вперше звернув увагу на присутність на маленьких свинцевих пластинах майже всіх букв кириличного алфавіту. Він датує їх XII–XIV ст. і відносив спочатку до товарних і митних plomb, а потім до bull, які привозилися до документів і можливо до митних ярликів.

Згодом пломби схожі на ті, які виявили в Дорогочині знаходили по всій території колишньої Давньоруської держави. Велика кількість печаток була знайдена в Україні зокрема і після здобуття нашою державою незалежності.

Важливим чинником у дослідженні plomb дорогочинського типу на території Волині стала побудова у 2011 році у селі Пересопниця Культурно-археологічного центру «Пересопниця» і створення на його базі археологічного музею, який окрім інших цікавих експонатів має колекцію вислих свинцевих печаток і plomb, яка постійно поповнюється новими екземплярами.

Незважаючи на те, що літописний центр удільного князівства Пересопниця ще з XIX століття викликає значний інтерес серед науковців, дослідженням сфрагістичних пам'яток майже ніхто не займався, а якщо і згадувалися поодинокі знахідки то побіжно. В першу чергу ставимо собі за мету ввести до наукового обігу маленьких свинцеві пломби дорогочинського типу з детальним описом та по можливості ідентифікацією, що були знайдені в селі Пересопниця в різні роки і до цього часу не зафіксовані в науковій літературі. Разом з тим до наукового обігу будемо включати лише ті печатки, місцем виявлення яких саме у Пересопниці не піддається сумніву.

Археолог С. Терський зазначає, що під час розкопок крім актових печаток була знайдена одна свинцева плomba діаметром 1,5 см і товщиною 1,2-2 мм. Мала з однієї сторони випукле зображення букви «В», а з другого боку – таке ж випукле зображення людської постаті. [7; с. 63]

Також неодноразово пломби траплялися і під час археологічних робіт під керівництвом Б. Прищепи. [5] Знахідки свинцевих пломб дорогочинського типу в Пересопниці є не випадковим оскільки за свідченнями археологів розташування Пересопниці на поживлених міжнародних шляхах зумовлювало широкі міжнародні зв'язки міста. Про це свідчать окремі археологічні знахідки [6; с. 58]. Серед них візантійські гроші та фрагменти одягу, хрестики-корсуньчики з сірого чи рожевого мармуру, фрагменти причорноморського посуду, прибалтійські вироби з бурштину, прикраси із Середньої Азії, фрагменти посуду з Поволжя тощо.

Від булл вони відрізняються своїми розмірами (в середньому від 8 до 15 мм в діаметрі), менш акуратним виготовленням і більшою різноманітністю зображень. До цього часу не існує єдиної точки зору про їх призначення. Згідно із найпопулярнішою версією, їх використовували для опломбування зв'язок шкур, які називалися куна і були платіжним засобом, або для опломбування товарів, які ходили на внутрішньому ринку. Кількість знахідок перевищує 20 тисяч екземплярів, що дозволяє говорити про широке розповсюдження пломб [1; с. 22].

Думка про використання маленьких свинцевих печаток у сфері грошового обігу набула ваги після публікації описів подорожі Абу Хаида ал-Гарнати в Східну та Центральну Європу (1131-1153 рр.). Він пише: *«Розраховуються вони між собою старими шкурками білок, на яких не має хутра, і які не можна ні на що більше використати, і які ні на що більше не годяться. Якщо ж шкурка голови і білки і шкурка її лапок цілі, то кожні вісімнадцять шкурок коштують по рахунку[слов'ян] срібний дирхем, зв'язують [шкурки] в зв'язку і називають її «джуки»?». І за кожну таку шкурку дають відмінний круглий хліб, якого вистачає сильному чоловікові.»* [5; с. 35].

Далі розповідається як чинять із зіпсованими шкурками: *«Коли вони [шкурки] зіпсуються в їх будинках, то їх [іноді навіть порвані] несуть в мішках, прямуючи з ними на відомий ринок, на якому є певні люди, перед ними працівники. І ось вони кладуть перед ними, і працівники нализують їх на мічні нитки, вісімнадцять в одну зв'язку, і прикріплюють на кінець нитки иматок чорного свинцю, і припечатують його печаткою, на якій є зображення царя. І беруть за кожну печатку одну шкурку із тих шкурок, поки не опечатають їх всі. І ніхто не може відмовитися від них, на них продають і купляють»* [6; с. 36].

Князівська тамга («зображення царя») вміщувалася на одній стороні пломби (назвемо її лицевою) і вказувала на її законність і приналежність до конкретного князя. Різноманітні знаки на зворотних сторонах пломб потрібно зв'язувати з особами з князівського оточення, різноманітними цивільними та церковними службами, які безпосередньо отримували дохід від клеймування шкурок (одну шкурку із дев'ятнадцяти) в якості платні за службу князю чи як засоби на своє утримання [3; с. 7].

Цілком очевидно, що князівська канцелярія видавала для таких потреб спеціальний пломб'єр у вигляді щипців (булоторій - для актових печаток), який робив відтиск на свинці де з однієї сторони було зображено умовний знак, а з другої тамга чи зображення князя. Звичайно ж, за допомогою пломб здійснювався контроль і у сфері торгівлі, коли пломбувався товар, що підтверджувало його легітимність на ринку і у випадку перевезення на великі відстані служив гарантом збереженості. До всього знаки на пломбі слугували джерелом інформації для отримувача, від кого прибув вантаж і чи ніхто його не відкривав.

На думку Алфьорова О. слід виділити дві посади слуг, які займалися контролем фінансів і могли мати справу з опломбуванням це тивун (радіше його помічник) та митник. З приводу посади останнього, то здається, що саме в поле його уваги мали потрапляти торгівельні пломби, адже саме митники опікувалися торгівельними зборами. До всього, вони ж контролювали відповідні інстанції.

Посада тивуна є значно складнішою для вивчення. І коли вони стають намісниками князя, інколи виступають в ролі суддів, а подекуди і в ролі збирачів податків [2; с. 191].

Серед зображень на пломбах зустрічаються князівські знаки Рюриковичів, християнська символіка, лики святих, найрізноманітніші знаки власності, букви кириличного і латинського алфавіту. Крім того, на них присутні написи, які складаються в переважній кількості з одного слова. Незважаючи на велику кількість пам'яток і тривалість обговорення в наукових колах, сфрагісти не змогли поки віднести до однієї системи, класифікації чи типології [1; с. 23].

Звичайно, що знаки на пломбах мали свою назву, але через розмір держави знаки і символи в різних землях могли означати різні поняття, саме тому на думку Алфьорова А. і з'являється уніфікована система, коли на пломбах ставили відтиск літер кириличного алфавіту. Така система була чітка і зрозуміла як Галичі, Києві так і в Новгороді.

Знаки на пломбах деколи тотожні знакам зображеним на денцях давньоруського гончарного посуду, звісно несучи те саме смислове навантаження, що в свою чергу свідчить про можливість використання пломб в якості знаків власності.

Велика різноманітність знаків та зображень на свинцевих печатках дорогочинського типу, а також стан їхнього збереження не завжди дозволяють визначити приналежність до періоду правління конкретного князя, а тим більше визначити для кожної конкретної пломби, ким, за яких умов, і для опломбування чого була вона використана.

Нижче подано зразки пломб дорогочинського типу знайдених в селі Пересопниця.

№ 1. Опис: кругла. Заготовка відливна, в множинній формі.

Л.С. двозуб прямолінійної форми з прямою основою, у якого лівий зуб має заокруглений всередину відп'ятниш, правий зуб має два відгалуження зовні і в середину під кутом приблизно 45 градусів.

З.С. літера «Н»

Р.: 1,2X1,4 мм.

М.з. с. Пересопниця, Рівненський р-н., Рівненська обл.

М.зб. колекція Кошарного закладу «Культурно-археологічний центр «Пересопниця» № 1 АК 239.

№ 2. Опис: видовжена, канал шнура розташований вертикально. Заготовка пласка.
Л.С. знак має вигляд князівського знака двозуба?
З.С. літера «П» обведена обідком.
Р.: 0,7X1,1 см.
М.з. с. Пересопниця, Рівненський р-н., Рівненська обл.
М.зб. колекція Комунального закладу «Культурно-археологічний центр «Пересопниця» № 1 АК 271.

№ 3. Опис: квадратна, канал шнура розташований вертикально. Заготовка відливна.
Л.С. поясне зображення святого, руки якого зігнуті в ліктях і розміщуються перед грудьми (можливо щось тримають). З лівої сторони на рівні ліктя читається літера «П».
З.С. погрудне зображення святого справа якийсь знак, можливо монограма?
Р.: 1,2X1,1 см.
М.з. с. Пересопниця, Рівненський р-н., Рівненська обл.
М.зб. колекція Комунального закладу «Культурно-археологічний центр «Пересопниця» I АК 230.

№ 4. Опис: кругла, канал шнура розташовано вертикально. Заготовка відливна.
Л.С. погрудне зображення архангела .
З.С. ростове зображення святого.
Р.: 1,6X1,5 см.
М.з. с. Пересопниця, Рівненський р-н., Рівненська обл.
М.зб. колекція Комунального закладу «Культурно-археологічний центр «Пересопниця» ДОП 507.

№ 5. Опис: кругла, канал шнура розташовано по діагоналі. Заготовка відливна.
Л.С. поясне зображення фігури із піднятою в бік рукою.
З.С. погрудне зображення святого.
Р.: 1,0X1,1 см.
М.з. с. Пересопниця, Рівненський р-н., Рівненська обл.
М.зб. колекція Комунального закладу «Культурно-археологічний центр «Пересопниця».

№ 6. Опис: кругла, деформована. Заготовка відливна.
Л.С. літера «В».
З.С. не читається.
Розмір.: 1,5X1,2 см.
М.з. с. Пересопниця, Рівненський р-н., Рівненська обл.
М.зб. колекція Комунального закладу «Культурно-археологічний центр «Пересопниця» I АК 781.

№ 7. Опис: квадратна, деформована, канал шнура розташовано вертикально. Заготовка відливна.
Л.С. Тризуб прямолінійної форми з прямою основою, справа на рівні основи крапка.
З.С. Хрест рівнораменний, зліва і трохи за межами квадранта крупна крапка. Видно залишки таких само крапок (можливо чотири крапки навколо хреста).
Р.: 1,1X1,2 см.
М.з. с. Пересопниця, Рівненський р-н., Рівненська обл.
М.зб. колекція Комунального закладу «Культурно-археологічний центр «Пересопниця» № I АК 1038.
Коментарі: Належала воєводі з прізвищем Вовчий хвіст за часів правління Великого князя Київського Володимира-Василя Святославовича (980-1015 рр.). Майже ідентична пломба опублікована в монографії Анохин В. Свинцовые пломбы великого княжества Киевского (X-XIII вв.). – К.: ИД «Стилос», 2012. Фоторепродукція № 37.

№ 8. Опис: кругла, деформована, канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка найімовірніше відливна.
Л.С. Двозуб з прямою основою та хрестом на правому зубі.
З.С. Знак який не помістився через зміщення матриці, можливо літера «П».
Р.: 1,3X1,6 см.
М.з. с. Пересопниця, Рівненський р-н., Рівненська обл.
М.зб. колекція Комунального закладу «Культурно-археологічний центр «Пересопниця» № I АК 1039.
Коментарі: Належала найвірогідніше тисяцькому Путяті за часів правління Великого князя київського Святополка – Михайла Ізяславовича (1093-1113 рр.). Ідентична пломба опублікована в монографії Анохин В. Свинцовые пломбы великого княжества Киевского (X-XIII вв.). – К.: ИД «Стилос», 2012. Фоторепродукція № 131.

№ 9. Опис: кругла, деформована, канал шнура проходить горизонтально під кутом. Заготовка відливна.
Л.С. погрудне зображення святого..
З.С. Шестиконечний (найімовірніше проквітлий) православний хрест.
Р.: 1,1X1,1 см.
М.з. с. Пересопниця, Рівненський р-н., Рівненська обл.
М.зб. колекція Кошунального закладу «Культурно-археологічний центр «Пересопниця» ІАК 1040.

№ 10. Опис: кругла, деформована, Заготовка відливна, значно більшого розміру ніж матриця із залишком литника.
Л.С. В оточенні крапкового обідка знаходиться двозуб з круглою основою, на лівому зубі з середини відп'ятниш заокруглений всередину..

З.С. Літера «К» оточена обідком.
Р.: 2,1X1,7 см.
М.з. с. Пересопниця, Рівненський р-н., Рівненська обл.
М.зб. колекція Кошунального закладу «Культурно-археологічний центр «Пересопниця» № І АК 1041 .

Умовні скорочення при описі печаток

Л.С. – Лицьова сторона
З.С. – зворотна сторона
см. - сантиметри
М.з. - місце знахідки
М.зб. – місце збереження

Джерела та література

1. Алферов А. Рубежи ребра, сорочьі лапки, кроки... Торговые пломбы Киевской Руси//Антиквар № 11(48)/ ноябрь 2010
2. Алферов О. Пломбы дорогичинського типу: методологічні рекомендації до опису та каталогізації// Сфрагістичний щорічник. Вип. 1 –Київ. 2011. – 456 с.
3. Анохин В.А. Свинцовые пломбы великого княжества Киевского (X-XIII вв.). – К.: ИД «Стилос», 2012. 64 с. ил.
4. Перхавко В.Б. Распространение пломб дрогичинского типа // Древнейшие государства Восточной Европы. 1994 г. Новое в нумизматике. М.: «Археографический центр», 1996. – С. 211-247. – 138 с.
5. Прищепа Б.А., Харковець Ю.І., Войтюк О.П., Позіховський О.Л., Чекурков В.С. Звіт про археологічні роботи в селі Пересопниця Рівненської області в 2012 році // НА ІА НАН України.
6. Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131—1153 гг.) / О. Г. Большаков, А. Л. Монгайт. — М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1971. — 134 с.
7. Терський С. Пересопниця Краєзнавчий нарис. Рівне, «Азалия», 2003 – 160с.

УДК 902(477.83)

С. Терський

ЛІТОПИСНА ПЕРЕСОПНИЦЯ У СИСТЕМІ МІСТ СХІДНОЇ ВОЛИНИ ОРДИНСЬКОГО ПЕРІОДУ (СЕР. XIII–XIV СТ.)

В статті із залученням письмових та археологічних джерел розглядається історико-географічний аспект розвитку літописного міста Пересопниці. Обґрунтовується висновок про стратегічно-важливу роль цього міста в системі русько-золотоординських стосунків. Подано характеристику найважливіших пам'яток його матеріальної культури, більшість з яких ще належить поглиблено вивчати.

Ключові слова: археологічні джерела, Пересопниця, русько-золотоординські стосунки, Волинь, пам'ятки.

In article with attraction of written and archaeological sources the historical and geographical aspects of development of an annalistic city of Peresopnycia' is considered. The conclusion about the important role of this city in the system of the Rus'-Golden-Ord relations. All this generalizations of the main monuments of the Peresopnytsya's artifacts has been investigations.

Keywords: archaeological sources, Peresopnytsya, Russian-Golden relations, Volyn, attractions.

Ординський період приніс певні територіально-політичні зміни у Галицько-Волинській державі. Вони лише побіжно характеризувалися у ряді узагальнюючих робіт з історії Галицько-Волинської держави та Золотої Орди авторства М.С.